

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

İNGİLİS DİLİ MƏTNLƏRİNDƏ MƏNANIN YARANMASININ KOQNİTİV ƏSASLARI

İxtisas: 5708.01- German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Nəzakət Aslan qızı Həsənova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Filologiya fakültəsi nəzdində İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Əfqan Əli oğlu Abdullayev

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bəylər İslamxan oğlu Hacıyev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Aynur Müzəffər qızı Ağazadə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya üzrə elmlər doktoru,
akademik
_____ **Kamal Mehdi oğlu Abdullayev**

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
_____ **İradə Nadir qızı Sərdarova**

Elmi seminarın sədri: filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor
_____ **Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli**

IŞIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Artıq neçə onilliklərdir ki, mətn, onun daxili quruluşu bir çox humanitar elmlərin mərkəzi probleminə çevrilmişdir. Əslində isə bu anlayışın kökü daha qədimlərə bağlıdır. Dilçilər iddia edirlər ki, özlüyündə sözün, heç bir mənası yoxdur və o tam təcrid olunmuş halda dərk edilə bilməz. Söz öz mənasını yalnız cümlə və mətnlərlə əlaqədə qazanır. Keçən əsrin 20-ci illərində M.M. Baxtin, B.V. Tomaşevski və b.-nin əsərlərində mətnə xüsusi quruluşa malik bir vahid kimi yanaşılır, onun məzmun tərəfi isə büsbütün inkar olunurdu. 40-cı illərin sonundan etibarən bir çox dilçilər əlaqəli nitq zəncirinin sintaktik quruluşunun öyrənilməsində cümlədən deyil, kontekstin təsirinə daha az məruz qalan mürəkkəb sintaktik vahiddən çıxış etmək ideyasını irəli sürürdülər. 50-ci illərdə Amerika dilçilərinin işləri bu sahədə əsaslı dönüş yaratdı. Mətnin öyrənilməsinə belə güclü maraq göstərilməsi dili qlobal hadisə, ünsiyyət vasitəsi kimi izah etmək, cümlədən böyük parçalara xas olan qanunauyğunluqları araşdırmaq cəhdləri ilə bağlıdır. Hazırda bu məsələ bütün dünya dilçiliyinin diqqət mərkəzindədir. Bununla belə, mətn problemi indiyəcən həll olunmamış qalır. Səbəb isə mətnin tədqiqi ilə məşğul olan müəlliflərin nəyi mətn üçün ümumi relevant əlamət hesab etməsindən asılı olaraq ona müxtəlif aspektlərdən yanaşmalarıdır. Mətn araşdırılarkən çox zaman onun funksional tərəfi ön mövqeyə çəkilir, o, ali kommunikativ vahid kimi müəyyənləşdirilir.

Onu da qeyd edək ki, dilçilik tarixində mətn belə ciddi mübahisə doğuran ilk anlayış deyil. Sözün və cümlənin də mahiyyətini açmaq üçün əsrlər boyu tədqiqat işləri aparılmış, keçən əsrin 30-40-cı illərində cümləyə saysız-hesabsız təriflər verilmişdir. Lakin təəssüf ki, onların əksəriyyəti son dərəcə mürəkkəb olan mətn sistemini yalnız bir tərəfdən işıqlandırır.

Mətnlə əlaqədar mübahisəli məsələlərdən biri də onun mövcudluq forması ilə bağlıdır. Bir qrup dilçilər ancaq yazılı formada olan vahidi mətn hesab edirlər, digəriləri isə hətta mətn termininə qarşı çıxaraq onu nitqlə əvəzləyirlər. Əsil həqiqətdə isə

mətn həm yazılı, həm də şifahi variantda mövcuddur və onların hansınısa mütləq üstünlüyündən danışmağa bizim haqqımız yoxdur.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, mətn dilçiliyində mətn problemi öz həllini hələ tapmamış, dilçilər tərəfindən (xüsusilə Azərbaycan dilçiləri arasında) bu məsələyə lazımınca diqqət yertirilməmişdi. Azərbaycan dilçiliyində mətn probleminin sistemli araşdırılması əsasən 70-ci illərdən başlansa da Azərbaycan dilçiliyində mətnin tədqiqinin zəruriliyindən danışarkən K.M. Abdullayev yazır: *“Azərbaycan türk dilçiliyində mətn son zamanlara qədər sistemli və hərtərəfli təhlil obyektinə çevrilməmişdi. Təbii olaraq mətn dilçiliyinə və eləcə də mətn sintaksisinə aid olan ümumi səciyyəli xüsusi işləmlər yox kimidir. Bununla yanaşı, sintaktik ardıcılığın öz daxili məntiqi onu diktə edir ki, problematikanın təcili olaraq öyrənilməsi zəruridir”*.¹

Məhz bu zərurətdən irəli gələrək, K.M. Abdullayevin dediklərinə rəğmən bu istiqamətdə Azərbaycan dilçiliyində ingilis dili mətnləri əsasında mətnin əmələ gəlmə imkanlarının və mənanın yaranmasının tədqiqatına cəlb olunmasını zəruri hesab edirik. Zənnimizcə, bu, mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdəndir.

Son on il ərində respublikamızda K.M. Abdullayev, Q. Kazımov, M. Mahmudov, Ə.Ə. Abdullayev, A. Məmmədov istisna olmaqla bu sahəyə lazımi diqqət yetirilməmişdir. Xarici dilçilik məktəblərində bu problemin tədqiqatı üçün saysız hesabsız monoqrafiyalar, məqalələr yazılsa da, hələ də prinsipal məsələlərdə ümumi bir razılıq əldə olunmamışdır. Təkcə bir məsələni qeyd etmək kifayətdir ki, böyük dilçilik ensiklopediyalarında mətn dilçiliyinin əsas anlayışları haqqında lazımi məlumat əldə etmək çox çətindir.

Tədqiqat işinin obyektini ingilis dilində olan bədii mətnlər təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini isə həmin mətnlərdə mənə yaradan amillərin araşdırılması və onların koqnitiv xüsusiyyətlərinin təhlili və sistemləşdirilməsi təşkil edir.

¹ Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y., Musayev M.M. və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, 2012, 606 s.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi mətnin formalaşması və başa düşülməsi prosesinin aydınlaşdırılması və ingilis dili mətnlərində məna yaradan amillərin aşkar olunması, onların koqnitiv parametrlərinin təhlilə cəlb olunmasıdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

- mətnin öyrənilməsi üsullarını və yaranmasını şərtləndirən amilləri faktiki materiallar əsasında aşkarlamaq;
- mətnin anlaşıqlı olmasına təsir göstərən amilləri müəyyən etmək;
- mətnin “xarici” və “daxili” komponentlərinin ayırd etmək;
- mətnin situasiyasının parametrləri ilə əlaqələnən parametrləri seçmək;
- mətnin yaranmasında ayrı-ayrı cümlə üzvlərinin müxtəlif pozisiyalarda (prepozisiya, presuppozisiya) işlənmə imkanlarını öyrənmək;
- presuppozisiyanın mətndə reallaşmasının xarakterini müəyyən etmək;
- mətnin presuppozisiyasının funksiyalarını təyin etmək;
- mətndə əsas mənanın gizli (implist – aşkar şəkildə ifadə olunmamış) ifadəsinin səbəblərini aydınlaşdırmaq;
- mətndə eksplisit şəkildə ifadə olunmuş məna ilə implist mənanın qarşılıqlı münasibətlərinin xarakterini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın metod və üsulları. Qarşıya qoyulan problemin həlli üçün situativ-kontekstual və diskursiv təhlil, empirik və şərh, eyni zamanda koqnitiv və kommunikativ komponent təhlil metodlarından da istifadə edilmişdir.

Dissertasiyada müdafiyyə çıxarılan əsas **müddəalar** aşağıdakılardır:

1. Mətnin yaradılması zamanı kommunikativ komponentlər üstünlük təşkil edir və məhz mətnin konkret dil təcəssümü, ilk növbədə, bu kommunikativ komponentlər ilə tutuşdurulur.
2. Mətnin məzmunu təkcə onun eksplisit tərəfi ilə deyil, həm də implisit tərəfi ilə formalaşır.
3. Praqmatik baxımdan mətnin məzmununun açılmasında eksplisit deyil, məhz implisit cəhət mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

4. İngilisdilli bədii mətnlərdə konseptual metaforalar, sositum haqqında təsəvvürlər sositum konseptinin verballaşması hesabına reallaşır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İngilis dili mətnləri və mətnlərdə mənənin yaranmasının koqnitiv aspektləri əsasında tədqiq olunan bu mövzu Azərbaycan dilçiliyində yeni tədqiqat istiqamətlərini zənginləşdirir. Mətnlərdə koqnitiv metaforaların, presuppozisiyanın faktlarla təhlili dissertasiyanın elmi yeniliyini şərtləndirir. Təhlillər, əsasən, bədii mətnlər üzərində aparılıb. Bunun əsas səbəbi bədii mətnlərin üslub zənginliyi və bədii əsərlərdə fərdi mətn quruculuğunun daha rəngarəng formalarının mövcudluğudur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Mətnlərdə mənə yaradan amillərin koqnitiv əsaslarının tədqiqi mətn dilçiliyinin mühüm məsələlərini tədqiq etmək cəhətdən əhəmiyyətlidir. Mətnlərdə koqnitiv metaforaların, presuppozisiyanın linqvistik tədqiqi psixolinqvistika, etnolinqvistika, sosioloji dilçilik, habelə koqnitiv psixologiya üçün elmi-nəzəri faktlar verir. Tədqiqatın nəticələrindən gələcəkdə tədris prosesində, ingilis dilinin üslubiyatı fənninin tədrisində istifadə oluna bilər.

Tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin mövzusu ilə bağlı iddiaçının məqalə, tezis və müddəaları respublikada, eləcə də xarici ölkələrdə elmi məcmuə, jurnal və toplularda, beynəlxalq və respublika elmi konfranslarında məruzə edilib çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Filologiya fakültəsi nəzdində İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi 4 səhifə (7 247 simvol), I fəsil 20 səhifə (37 818 simvol), II fəsil 77 səhifə (150 801 simvol), III fəsil 24 səhifə (46 379 simvol), Nəticə hissəsi 2 səhifə (2 419 simvol) olmaqla, işarə ilə ümumi həcmi 244. 664 simvoldur.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı, predmeti təyin olunur, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metod və üsulları müəyyənləşdirilir, materialı seçilir, tədqiqatın metodoloji əsasları göstərilir, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti şərh olunur, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar qeyd olunur, işin aprobasiyası, dissertasiyanın quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın **birinci fəslı** “**Mətn dilçiliyinin tarixinə baxış**” adlanır. Bu fəsil də öz növbəsində üç yarım fəsildən ibarətdir. “Mətn dilçiliyinin təşəkkülü və inkişafı” adlanan **birinci yarım fəsildə** mətn dilçiliyinin xüsusi sahəsi kimi tədqiqi kiçik də olsa yenə də maraqlı ideyalarla, faktlarla zəngin bir tarixə malik olduğu qeyd olunur. Belə ki, 1940-cı illərin sonundan - tekstın fonetik, morfoloji və başqa istiqamətlərdən öyrənilməsi vaxtından başlayaraq yavaş-yavaş dilçiliyinin tədqiqat obyektinə çevrilir və belə bir tədqiqatı xarici dilçilikdə V.fon Humboldt, F.de Sössür, Z.Hərris, E.Benvenist və b.; rus dilçiliyində N.S.Pospelov, V. Dressler, İ.F.Vardul, Q.Y. Solqanik, L.İ.Zilberman, O.İ.Moskalskaya, T.M.Nikolayeva, E.L. Şendels və b.; Azərbaycan dilçiliyində isə K.M. Abdullayev, F.Y.Veysəlli, Ə.Ə.Abdullayev, A.Y. Məmmədov və başqaları aparır.

Diçilik elmində ilk dəfə 1952-ci ildə amerika alimi Z. Hərris “Mətnin təhlili” adlı məqaləsində söyləmədən böyük birləşmələrin tərifinin verilməsi ilə yanaşı, mətni cümlədən böyük parça adlandırması qeyd olunmuşdur. Maraqlıdır ki, Z. Hərrisdən az sonra fransız alimi Emili Benvenist söyləmi, danışana aid nitq kimi, mənalandırmışdır.²

Mətn dilçiliyi sahəsinin ilk tədqiqatçılarından biri olan N.S. Pospelova görə isə mətnlə əlaqəli nitqin həqiqi sintaktik vahidi sadə və mürəkkəb cümlə deyil, məhz əlaqəli nitq kontekstindən çıxarılarəkən öz sintaktik bitkinliyini və müstəqilliyini saxlayan

² Zveginsev V.A. Computer memories: A metaphor for memory organization // The structure of human memory. SanFrancisco: W.H.Freeman and Company, 1976, pp. 67-99.

mürəkkəb sintaktik bütövdür.³ V. Dressler isə yazırdı: *“Mətn dilçiliyi sahəsindəki tədqiqatlar əsasən iki istiqamətdə aparılır. Birinci istiqamət mətn qurulmasının ümumi qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmaq məqsədilə aparılan təhlillərdən formalaşır. Belə təhlil zamanı mətn dilçiliyinin obyektini kimi tekstəmə götürülür. İkinci istiqamət tekstəmənin aktual reallaşması ilə bağlı, yəni konkret qarşıya çıxan müəyyən mətn kəsiyi, müəyyən bədii, publisistik, elmi profilli mətn kəsiyinin linqvo-üslubi statusunun müəyyənləşməsi ilə bağlıdır.”*⁴

Buna yaxın fikiri İ.F.Vardul da irəli sürür. O da qeyd edir ki, bizim günümüzdə mətn tədqiqatçıları tərəfindən məna birliyi və eyni zamanda müəyyən sintaktik intonativ əlaqələrlə birləşən, cümlələr zəncirindən yaranan məzmun birliyi kimi başa düşülür.⁵

E.İ.Şendelsin fikrinə görə isə, mətnin inkişafı üçün daxili impuls bir sıra qrammatik hadisələrin dərk olunmasında cümlə çərçivəsindən kənara çıxma zərurəti oldu; mətnin inkişafının zahiri impulsu *“qrammatik nəzəriyyənin yeni yönümünə əsaslanaraq dilin sosial fəaliyyətin başqa növləri ilə əlaqəli olan danışıq fəaliyyətini önə çəkir.”*⁶

K.M. Abdullayev qeyd edir: *“mətn dilçiliyində aparılan son tədqiqatlar, bir daha göstərir ki, bu sahə cavan bir tədqiqat sahəsi olmasına baxmayaraq, əslində öz inkişafı ilə digər dilçilik sahələrindəki bir çox qaranlıq məsələlərin həllinə də işığı sala bilər.”*⁷

Ə.Ə.Abdullayevin bu sahədə söylədiyi fikirlər də maraqlıdır. O yazır: *“Mətn linqvistikasının ən müvəffəqiyyətli təsnifatından biri onun istifadədə olan dili öyrənən elm kimi təyin*

³ Пospelов Н.С. Сложное синтаксическое целое и основные особенности его структуры // Доклады и сообщения Института русского языка. II вып. М.-Л., 1948, стр.122.

⁴ Дресслер В. Синтаксис текста// Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII, М.: Прогресс, 1978, стр. 111-137.

⁵ Вардуд И.Ф. Основы описательной лингвистики. М., 1977, 220 с.

⁶ Шенделс Е.И. Внутренняя организация текста. Иностранные языки в школе, 1987, №4, с.62-70.

⁷ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisin nəzəri problemləri. Bakı, Maarif, 1999, 283 s.

edilməsidir. Əvvəllər mətn linqvistikası "parole" anlayışının yazılı təəssümünün öyrənilməsi kimi başa düşülmüşdü."⁸

A.Y. Məmmədov mətn anlayışına aydınlıq gətirməyə çalışaraq, onun işləndiyi mənaları diqqət mərkəzinə gətirərək yazır ki, "Bir tərəfdən "mətn" anlayışı, danışanın fikrinə əsasən, özlərində bitmiş mənanı ehtiva edən bir və yaxud bir neçə cümlədən ibarət hər hansı bir söyləmi təyin etmək üçün işlənir."⁹

Mövcud nəzəriyyələri ümumiləşdirərək, demək olar ki, mətn dilçiliyinin yaranması və inkişafının bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki əsas səbəbini göstərmək olar:

1) Mətnin təkmilləşdirilməsi (şərh etmək, mətni oxumağı öyrətmək, informasiya sisteminin linqvistik təminatı), habelə uyğun tətbiqi linqvistik fənlərin - linqvistik informatika, linqvodidaktika, linqvosemiotika ilə bağlı fəaliyyət sahələrinin elmi-texniki inqilabın təsiri altında inkişafı.

2) Diskret dil vahidlərinin xüsusiyyətlərini araşdırarkən kontekstdə onlardan istifadə etməni nəzərə almadan struktur və generativ linqvistika metodlarının qeyri-adekvatlığı.

Verilən səbəblər toplusu problematik situasiyanın - dil praktikası ilə mövcud linqvistik konsepsiyalar arasında ziddiyyətlərin meydana gəlməsinə səbəb oldu.

Sözsüz ki, problem situasiyaların meydana gəlməsi, mətn dilçiliyinin yaranması ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif dövrlərdə baş vermiş, milli dilçiliyin inkişaf xüsusiyyətləri orada öz əksini tapmamışdır.

Birinci fəslin ikinci yarım fəslə "Mətn və diskurs termininə yanaşma" kimi tədqiq edilir.

Dilçilikdə "mətn" termininə bir neçə baxımdan yanaşılır. Belə ki, mətn anlayışı termini, bir tərəfdən danışanın fikrini ifadə etmək üçün bir neçə cümlənin əlaqəli ardıcılığından ibarət olan söyləmi təyin etmək üçün işlədilir. Digər tərəfdən, mətn termini ilə nəsr əsərlərinin (hekayə, roman və s.) adlarını adlandırırlar. Linqvistik mənbələrdə mətnin izahına dair müxtəlif açıqlamalara rast gəlinir.

⁸ Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı: Xəzər Universitetinin Nəşriyyatı, 1998, s.33.

⁹ Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələri sistemi. Bakı, Elm, 2001, 144 s.

Məsələn, O.S. Axmanova mətni, şifahi və yazılı formada olan əsərə və korpusa bərabər tutur¹⁰. Digər bir lingvistik terminlər lüğətində (D.E.Rozental və M.A. Telenkovanın müəllifliyi ilə) mətn anlayışına belə bir tərif verilir. “*Mətn yazıda və çapda əks olunmuş nitq əsəridir*”¹¹. L.M. Qranovskayaya görə, “*Mətn yalnız qrafik ifadə olunan dilin yazılı formasının məhsuludur*”. İzahatdan görüldüyü kimi, L.M. Qranovskaya mətni yalnız qrafik ifadəyə malik olduğunu qeyd edir və o, göstərir ki, “*Biz məktubu, məruzəni, teleqramı, romanı, elmi monoqrafiyanı, reklamı və s. mətn adlandırırıq*”¹².

Mətn anlayışı, daha doğrusu mətn termininin izahından irəli gələn fikirlər müxtəlifdir və mətnin izahına müxtəlif yanaşmalar vardır. Məsələn: İ.R.Qalperinin mətnin bütöv fərqləndirici təzahürlərini ayrılıqda götürməsi haqqında mülahizəsini əsaslı hesab etmək lazım gəlir. Digər tərəfdən, mətnin xarakterizə olunmasında həcm parametrinin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini bildirən tədqiqatçılar, mətnin tərkib hissələri arasında müsbət problemin də nəzərdən keçirilməsini zəruri sayırlar¹³. M.A.K.Həllidey və R.Həsən mətnə bu cür tərif verirlər: “*Mətn şifahi və yaxud yazılı, istənilən uzunluqda bir bütöv təşkil edən danışmaq parçasıdır*”¹⁴.

Ə.Ə. Abdullayev ənənəvi olaraq mətnin öyrənilməsinə əsasən iki üsulla aparıldığını qeyd edir. Birinci üsul - propozisional üsuldur. Bu üsul mətnin parametrlərinə əsasən cümlənin artıq müəyyən olunmuş xüsusiyyətlərini tətbiq edir. İkinci üsul kommunikativ üsuldur. Bu üsul mətnin öyrənilməsinə, onun immanent xüsusiyyətlərinin homogen sintaktik strukturlara müraciət etmədən ayrılmasını nəzərdə tutur. Belə üsul və ya yanaşma mətnin spesifik

¹⁰ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1969, с.209.

¹¹ <http://rus-yaz.niv.ru/doc/linguistic-terms/fc/slovar-210.htm#zag-1669>

¹² Грановская, Л.М. Русский литературный язык в конце XIX и XX вв.: Очерки / Л. М. Грановская. - Москва: Эллис, - 2005. - с.20.

¹³ Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 2007, с.22.

¹⁴ Halliday M.A.K., Hasan R. Linguistic Function and Literary Style: An enquiry into the language of William Golding's "The Inheritors". "Literary Style: a Symposium" // Ed. by Seymour Chatman, London-New York: Oxford University Press, 1971, pp. 330.

xüsusiyyətlərinin bütöv obyekt kimi dəqiq differensiasiyasını şərtləndirir¹⁵.

Mətdənən fərqli olaraq, diskurs termininin şərhilə bağlı ingilisdillil dilçilik ədəbiyyatında bir qədər fərqli yanaşmalar müşahidə olunur. Z.Hərrisin məşhur “Discourse Analysis” məqaləsində söhbət sadəcə cümlədən kənar vahiddən gedir¹⁶. Sonralar M.A.K. Həllidey, R.Vaqner və digərləri diskursu mətnilə eyniləşdirirlər və bununla da bir müddət ingilisdillil mənbələrdə diskurs, alman və rusdillil mənbələrdə isə mətn terminlərindən istifadə olunmağa başlanır.

A.Kibrik göstərir ki, “*diskurs mətdənən daha geniş anlayışdır. Diskurs eyni zamanda həm dil fəaliyyəti prosesi, həm də onun nəticəsidir, nəticə isə elə mətnin özüdür.*”¹⁷

A.Məmmədov diskursu koqnitiv və kommunikativ proseslərin kəşişməsindən formalaşan bir hadisə kimi baxır¹⁸.

Artıq diskursu fərqli yanaşma meydana çıxır. N.Enkvistin diskursu ilə bağlı, zənnimizcə, klassik hesab oluna bilən belə bir fikrini yada salaq: “*Diskurs mətnilə situasiya komponentinə malik kontekstin məcmusudur*”¹⁹. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, mətn və kontekstsiz diskurs yoxdur.

Birinci fəslin üçüncü yarımfəslil “Mətnin yaranmasını şərtləndirən amillər” kimi tədqiq edilir. Bu yarımfəsilə, əsasən mətnin formalaşmasının semantik-sintaktik yolu nəzərdən keçirilir və mətnin qavranılması və başa düşülməsi prosesinin necə baş verməsi təhlil olunur. İstənilən mətn üçün başlanğıc əsas elə bir motivdir ki, həmin mətn məhz bu motivdən, başqa sözlə desək, müəyyən

¹⁵ Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı: Xəzər Universitetinin Nəşriyyatı, 1998, s.23.

¹⁶ Halliday M.A.K., Hasan R. Linguistic Function and Literary Style: An enquiry into the language of William Golding's “The Inheritors”. “Literary Style: a Symposium” // Ed. by Seymour Chatman, London-New York: Oxford University Press, 1971, pp. 331.

¹⁷ Кибрик А.А. Когнитивные исследования по дискурсу // Вопросы языкознания. М., 1994, №5, с.126.

¹⁸ Məmmədov A.Y. Funksionalizmdə mətn-diskurs sisteminin yeri // Azərbaycanca xarici dillər. Bakı, 2007, №1, s.45.

¹⁹ Enkvist N.E. From Text to Interpretability: Analysis of Text and Discourse // Ed. By W.Heydrich. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 1989, pp. 369.

məzmunun əks etdirilməsi ehtiyacından başlayır. Əgər bu motivlərdən heç birisi mövcud olmur, mətn yaranmır, eyni zamanda məlumat da verilmir. Lakin, belə fikirləşmək səhv olardı ki, mətnin yaranması prosesi həmişə eyni cür qurulur, və onun yaranmasına gətirib çıxaran motivlərin rolu həmişə eyni struktura malik olur və deyiliş prosesinin psixologiyasında eyni yer tutur. Mətnin yaranmasının daha mürəkkəb olan formaları ünsiyyətin xüsusi sinfini təmsil edirlər. Bu cür formalara hər şeydən əvvəl dialoq tipli mətnlər aiddir. Psixologiyada dialoq nitqinin müxtəlif formaları məlumdur. Bunlardan ən sadəsi elə bir formadır ki, bu zaman cavab tamamilə sualın təkrarı olur və ya sualın bir hissəsini əks etdirir; bu hallarda deyilişin yaranması üçün heç bir xüsusi yaradıcılıq fəaliyyəti lazım gəlmir. Məsələn, "Bu gün sən universitetə getmişdin? - Bəli, getmişdim"; "Sizin kompüteriniz var? - Bəli, var". Burada deyilişin özü artıq sualın içində olan fraqmentin reproduksiyası və ya təkrar ifadəsidir.

Lakin, unutmamaq lazımdır ki, dialoqi mətnlərin daha mürəkkəb forması mövcuddur ki, bu zaman cavab sualın bir hissəsini təkrar etmir və subyektə tələb edilir ki, müstəqil olaraq nəşə yeni bir fikir formulə etsin. Məs, "Siz bu gün universitetdə kimləri gördünüz?" - cavab: "Bu gün universitetdə tələbələri, müəllimləri gördüm"; sual: "Bu gün axşam siz nə edəcəksiniz?" - cavab: "Bu gün axşam mən ad gününə gedəcəyəm və bundan sonra, yəqin ki, sabahkı mühazirəyə hazırlaşacağım".

Dialoqi nitqin bu forması psixoloji cəhətdən daha mürəkkəbdir və psixoloji proseslərin daha mürəkkəb tərkibi ilə təmin edilir.

Mətnin ilkin niyyətində iki tərkib hissə zəruri olaraq mövcuddur. Onlar lingvistikada "tema" (T) və "rema" (R) kimi işarə edilirlər. Mətnin obyektivi olan və subyektə artıq məlum olan adətən "tema" kimi göstərilir; bu predmet haqda deyilməli olan, deyilişin predikativ strukturunu müəyyənləşdirən yenilik şərti olaraq "rema" adlandırılır. Bu iki hissə ilkin fikri, yəni gələcək mətnə potensial olaraq mövcud olacaq əlaqələr sistemini təşkil edirlər. Bu əlaqələr mənə və ya semantik sxem üzrə yaranır. Bu sxem bir tərəfdən müəyyən deyiliş elementlərindən, digər tərəfdən isə bu elementlər arasındakı vektor və ya əlaqələr qrupundan ibarətdir. Məhz elə o,

mətnin tamlığını və ya əlaqəliliyini təmin edir ki, bunlar da onu qapalı fikir qurumuna çevirirlər.

Bir nümunə kimi, bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən ətraflı şəkildə təhlil edilmiş olan mətnə müraciət edək: "*He promised Larry that he would accept Lisa very kindly and sincerely in the evening and show her all his hospitality*". Bu frazada iki əsas komponent vardır: deyilişin əsas obyektı (mövzusu) "He"-dir; reması isə belə bir faktdır ki, "*he promises Larry that he will accept Lisa in the evening and Lisa's acception will be in the most atmosphere*". Məhz mətnin bu ikinci hissəsi onun əsas məzmununu təşkil edir. Beləliklə, bütün bu mətn iki hissəyə bölünə bilər.

İlkin sxem və ya "semantik yazı", örtülü mətn xarakteri daşıyır və bu daha sonra bir-biri ilə ardıcıl əlaqələnmiş olan sözlərin sisteminə çevrilməlidir. Bu semantik sxemin müvəffəqiyyətli açılışı, ardıcıl olaraq təşkil edilmiş mətn vasitəsilə həyata keçirilir ki, bu da mətn formalaşdırılmasının növbəti pilləsini təşkil edir.

Dissertasiyanın **ikinci fəslı** "**Dilçilikdə mətni anlamının öyrənilməsinə koqnitiv yanaşma**" adlanır. Bu fəsil üç yarım fəsildən ibarətdir. **İkinci fəslin birinci yarım fəslı** "**Mətni anlama modelləri haqqında ümumi məlumat**" adlanır.

Son onilliklər ərzində dilçilər və psixolinqvistlər tərəfindən mətnin yaranmasının və başa düşülməsinin müxtəlif modelləri təklif edilmişdir. Bu modellərdən 60-cı illərin sonu və 70-ci illərin əvvəllərində keçmiş Sovet İttifaqı alimlərinin, mətnin yaranmasına dair yaratdıqları sovet modelləri nəzəri cəhətdən faydalı olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq L.S.Vıqotski, A.R.Luriya, N.İ.Jinkin, A.N.Leontyev, S.A.Rubinşteyn və P.Y.Qalperin kimi alimlərin yaradıcı irsini qeyd etmək istərdik.

Mətn yaranması, başa düşülməsi fikri, əlbəttə, ya dar, ya da daha geniş xarakter daşıya bilər. Bu isə, birinci növbədə, prosesin hansı diapazonda nəzərdən keçirilməsindən və bu fəaliyyətin nə ilə başa çatmış olmasından asılıdır. Biz daha geniş nöqtəyi-nəzəri əsas götürürük, buna görə də belə hesab edirik ki, mətnin başa düşülməsi fəaliyyəti artıq o zaman başlayır ki, aktivləşmiş şüur nə isə demək qərarını qəbul edir, bu aktın əvvəlində fikrin formalaşması və mətn deyilişinin planlaşdırılması baş verir. Mətn-nitq fəaliyyəti

öyrənilərkən biz mətnin əsaslarına, onun verbala qədərki mərhələlərinə müraciət edirik. Mətnin yaranma-başa düşülmə fəaliyyəti anlayışının özü isə bizim tərəfimizdən mətnin təşkili və qəbul edilməsi, danışma prosesləri və onların tam tsiklində qulaq asmağa aid olan bütün hadisələrin qeyd edilməsi üçün ümumi və növ anlayışı kimi istifadə edilir. Lakin, mətn fəaliyyətinin tərkibində biz yalnız əsas prosesləri öyrənirik. Bizim üçün insanın mətn fəaliyyətini təmin edən dil qabiliyyəti və mətndə hansı biliklərin, hisslərin, emosiyaların əks olunmasını bilmək vacibdir. Göstərilən proseslərin xüsusi fəaliyyət növü kimi təyin edilməsi həmçinin onların başa düşülməsini genişləndirir, çünki təhlilə elə kateqoriyalar daxil edilir ki, bunlar istənilən fəaliyyətin xarakteristikasında istifadə edilir.

İkinci fəslin ikinci yarım fəslə "Müxtəlif tipli mətnlərdə mənə və anlama" adlanır. Bu yarım fəsilə əsasən iki mətn - sadə tipli və dioloji mətnlərin anlanılması haqqında geniş məlumat verilir. "Anlama" dedikdə fikir fəaliyyətinin bəzi prosesləri, onların nəticələri və bu proses və nəticələrə hazırlıqlar ifadə edilir. Dilçilikdə anlamanın bir çox tərfi mövcuddur. Bu təriflərdən bir çoxları bir-birinə əks olsa da, doğrudur: «Anlama-mətnin vahid obrazının həmin vahidin mənası ilə assosiasiyasıdır», «Anlama-mətnin məzmunundakı daxili əlaqələri dərk etmə prosesidir», «Anlama-mətni oxuma və ya dinləmə prosesində idraka doğru hərəkətdir», «Anlama-insanın, mətndə açıq şəkildə olmayan hisslərinə, düşüncələrinə, məram və qərarlarına nüfuz etmədir».

Təriflərdən görüldüyü kimi, dilçilik üçün mətni anlamanın ümumiliyi deyil, növ müxtəlifliyini müəyyən etmək əsasdır.

Bu gün tam cəsarətlə demək olar ki, müxtəlif eksperimentlərin aparılması metodu hal-hazırda nitq fəaliyyətinin psixolinqvistik cəhətdən öyrənilməsinin əsas əlamətlərindən biri olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, linqvistika üçün "mənfi dil materialının" əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsinə olan iki yanaşmanı qeyd edək:

a) "Kommunikasiyanın normativ quruluşundan" yanaşma - normanın necə qurulmuş olduğunu daha yaxşı aşkar etmək üçündür. Buradan mənfi materiala maraqlı, lakin, bununla belə, normanın quruluşu qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi üçün köməkçi, əlavə

material kimi yanaşma yaranır. Mənfi dil materialına olan bu cür nöqtəyi-nəzər hal-hazırda daha çox yayılmışdır;

b) "Kommunikasiyanın ümumi qanunauyğunluqlarından" yanaşma - kommunikasiyanı yerinə yetirməyə imkan verən mexanizmin quruluşunun ümumi qanunauyğunluqlarını aşkar etmək üçün istifadə edilir. Bu halda norma - bu mexanizmin təzahürünün yalnız xüsusi halıdır. Buradan mənfi dil materialına nitq fəaliyyətinin tam şəkildə qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi üçün labüd, zəruri və tamhüquqlu material kimi yanaşılma yaranır.

Mənfi dil materialının ən vacib struktur tiplərindən biri sadə (bəsit) mətnlərdir. Bəsit mətnlərə uşaq nitqi, reklamlar, kino-film, tamaşa adları, replikalar və s. aiddir: Məsələn:

- Reklam: Acıdın – dayanma, sinikerslə.

- Lövhələr: Kitab evi; foto-studiya.

- Kitab, tamaşa, kinofilm və s. adları; "Bir qalanın sirri", "O olmasın, bu olsun" və s.

- Nitq aktındakı dialoqlarda replikalar: - Deyin, haranın istehsalıdır? – Türkiyənin və s.

Sual-cavab dialoqunun əsasında dayanan intellektual proseslər insan təfəkkürü sferasında olduqca geniş yer tutur. Sual-cavab dialoqunun tam məzmununa üç səviyyədə baxıla bilər. 1) Ən yüksək səviyyədə sual-cavab dialoqları insanlar arasında sosial qarşılıqlı təsirin bir növünü təmsil edir. 2) Bundan sonrakı səviyyədə sual-cavab dialoqunun yaradılması mətnin təbii dildə işlənməsini nəzərdə tutur. 3) Ən aşağı səviyyədə biz yaddaşın təşkili və onda saxlanılan informasiyanın axtarılması nöqtəyi nəzərindən sual və cavablara yanaşa bilərik. Sual və cavablar hər üç səviyyədə nəzərdən keçirilərsə, onların semantik xüsusiyyətləri haqqında çox şey demək olar.

İndi həmin səviyyələri bir-birinin ardınca iyerarxik surətdə nəzərdən keçirək: Sual-cavab dialoqunda deyilişin semantik təsviri ən yüksək səviyyədə sosial kontekst vasitəsilə həyata keçirilir. Sosial kontekstlərin dörd sinfi mövcuddur ki, bunlarda da sual şərh edilir. Müvafiq olaraq cavabların dörd sinfi bir-birindən seçilir.

(1) Sorğu sualı - informativ cavab

S1: Hara gedirsən?

C1: Bakıya

Sorğu sualı hər hansı informasiyanın əldə edilməsi üçün nəzərdə tutulur. Bu informasiya informativ cavabda mövcuddur.

(2)Sual-xahiş - cavab-hərəkət

S2: Kitabınızı mənə bir günlük verə bilərsinizmi?

C2: (kitab verilir).

Sual-cavab ünvan sahibinə soruşan tərəfin ünvan sahibi tərəfindən müəyyən hərəkəti görməkdə maraqlı olduğunu xəbər verir. Cavab-hərəkət bu hərəkətin faktiki yerinə yetirilməsi deməkdir.

(3)hal-əhval sualı - hal-əhval cavabı

S3: Salam, işlər necə gedir?

C3: Sağ olun, yaxşıdır.

Hal-əhval sualı müəyyən sosial şərtiyyəni əks etdirir. Hal-əhval cavabı - baxılan situasiyada müəyyən yerinə düşən cavabdır, sosial olaraq şərtlənmişdir və sualla ziddiyyət təşkil etmir.

(4)Strateji sual - strateji cavab

S4: Kim sənə dedi ki, buraya girmək qadağandır?

C4: Kim dedi ki, qadağandır?

Gətirilmiş nümunədə birinci sualı çətin ki, əsl sual kimi, müəyyən informasiyanın sorğusu kimi şərh etmək olar. Həqiqətdə, sizin qarşınızdakı bəyənməmə ifadəsidir və bu ifadə əslində o deməkdir ki, "Mən istəmirəm ki, sən burada olasan". Danışan şəxsin bu cür strategiyası qulaq asan şəxsi nisbətən qeyri-aşkar şəkildə üstünlük mövqeyinə qoyur. Cavab replikası göstərir ki, cavab verən şəxs strategiyalar oyunu baş verdiyini başa düşür və onun cavabı - daha bir psevdosualdır və həqiqətdə o deməkdir ki, "Sən mənim üzərimdə heç bir hakimiyyətə malik deyilsən".

Dissertasiyanın **ikinci fəslinin üçüncü yarım fəslə "Mətni anlamada komponentlərin rolu"** adlanır. Məlumdur ki, hər bir söz çoxmənəli səciyyə daşıyır, yəni mənalar çoxluğuna malikdir. Buna görə də, onun predmetə aidliyini müəyyən etmək və sözün mənasını ayırd etmək üçün hər dəfə onun mənası mümkün mənalar sırasından seçilməlidir. Bu da hər şeydən əvvəl müvafiq sözün daxil edildiyi kontekstlə müəyyən edilir. Məsələn, "sərin" sözü havaya və ya emosional münasibətə aid edilə bilər; "iti" sözü iynəyə, müzakirələrə və s. aid edilə bilər.

Bu cür çoxmənəlilik feillərdə də mövcuddur. Belə ki, "qaldırmaq"

feili "əşyanı yerdən qaldırmaq", "əlləri yuxarı qaldırmaq", "sual qaldırmaq" və s. göstərə bilər.

Aydındır ki, hər bür deyilişin başa düşülməsi üçün sözün bir çox mənaları içindən adekvat mənayı seçmək zəruridir. Bu, həmçinin, sözün müvafiq kontekstə daxil edilməsi yolu ilə təmin edilir. Məsələn, "ləkə" sözü müxtəlif kontekstlərdə tamamilə müxtəlif mənalara malikdir: "Günəşdə olan ləkə", "köynəkdə olan yağ ləkəsi", "ləyaqətdə ləkə" və s.

Deməli, burada da, mətni qavramaq üçün sözün stabil predmet aidliyini və onların stabil mənasını bilmək kifayət deyildir: hər dəfə sözün müvafiq mənası seçilməlidir və nəhayət, yaranmış olan alternativdən lazım olan mənə seçilməlidir.

Deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, sözlərin həmişə dəyişməz və eyni mənaya malik olduğunu düşünmək çox böyük səhv olardı. Sözün adekvat mənasının bu cür semantik seçimi mürəkkəb koqnitiv bir prosesdir və bu onun öyrənilməsi qəbul edilən xəbərin anlaşılması və dekodlanmasını müəyyən edən əsas mexanizmlərin açılmasına kömək edə bilər.

Dissertasiyanın **üçüncü fəsl** **“İngilis dili mətnlərində mənə yaradan amillər”** adlanır. Bu fəsil **üç yarım fəsildən** ibarətdir. **Üçüncü fəslin birinci yarım fəsl** **“İngilis dili mətnlərində mənə yaradan koqnitiv metaforalar”** kimi tədqiq edilir. Bədii diskursun qurulmasında fəal iştirak edən vasitələrdən biri kimi metaforalar mədəni-koqnitiv freymə daxildir. Bədii diskursda işlənən metaforalar müxtəlif modellərə aid ola bilər. Məsələn: güclü model; zəif model; qarışıq model.

Güclü metafora modelində predmetlərdəki oxşarlıq ümumi diskreptorlar arasındakı paradiqmatik əlaqədə mövcud olur.

Əgər nəticə etibarilə oxşarlıq varsa, lakin paradiqmatik əlaqə yoxdursa bu zaman zəif metafora yaranır. Məsələn, çoxlu sayda müharibə və idman zəif metaphora modeli vardır:

*The leaders, the generals, of course, they didn 't call it a retreat, they called it a redeployment*²⁰.

²⁰ Seymour G. A Song in the Morning Published September 2nd 1999 by Trans-world Publishers, p.46.

“Müharibə” konsepti “retreat” (geri çəkilmə) və “redeployment” (yenidən qüvvələrin cəmləşdirilməsi) zəif metaforaları ilə əvəzlənmişdir.

Qarıxıq model isə həm güclü, həm də zəif metafora yarada bilir. Məsələn, “war”, “fight”, “life”.

*The war is not over everywhere, she was told. The war is over. This war is over. The war here. She was told it would be like desertion. I will stay here. She was warned of the uncleared mines, lack of water and food. She came upstairs to the burned man, the English patient, and told him she would stay as well.*²¹

C. Lakof və M. Conson metaforanı ixtisar olunmuş müqayisə adlandırmışlar.²² Metaforaların indiki inkişaf səviyyəsində bunlar arasındakı oxşar cəhətlər və mahiyyət etibarilə yaxınlıq yuxarıda deyilən faktları tam təsdiq edir. Bu da ifadə lakonikliyi və məzmunun ifadə dolğunluğu ilə bağlıdır. Bədi diskursda işlədilən metaforalara müraciət edək:

*He is a great fish and I must convince him, he thought. I must never let him learn his strength nor what he could do if he made his run. If I were him I would put in everything now and go until something broke. But, thank God, they are not as intelligent as we who kill them: although they are more noble and more able*²³.

*But beside the missionary the only white man who lived on Baru was Ginger Ted, and he, of course, was a disgrace to civilization*²⁴.

Verilmiş müqayisə *fish* ilə *we* (human) və ya *Ginger Ted* ilə *disgrace to civilization* arasında aparılır. Ancaq *Ginger Ted was a disgrace to civilization* deməklə *of course* hissəsini ixtisar etmək olur və buradan lakoniklik yaranır. Ancaq müqayisə predmetləri olduğu kimi qalır və metaforanın əsasını təşkil edir. Beləliklə, nəticədə müqayisə modeli ilə metafora modeli arasında fərq yaranır, çünki

²¹ Ondaatje M. Running in the Family, 1982 Bloosbury, London, p.41-42.

²² Lakoff G., Johnson M. Conceptual Metaphor in Everyday Language // - New York: The Journal of Philosophy, - 1980. Vol. 77, No. 8, - p455.

²³ Hemingway E. A Farewell to Arms. New York : Scribner, 1929, p.49.

²⁴ Maugham W. S.. The Narrow Corner. Published June 1st 1993 by Penguin Classics (first published 1932) , p.8.

müqayisənin əsasında tutuşdurma, müqayisə durursa, metaforalarda müqayisə sanki gizli qalır, məna köçürülməsi ön plana keçir. Deməli, söhbət təkcə ixtisardan yox ixtisar nəticəsində yaranan modeldən gedir. Ona görə də metafora bənzətmədən əsaslı şəkildə fərqlənir.

Dissertasiyanın **üçüncü fəslinin ikinci yarım fəslə “İngilis dili mətnlərində mənanın açılmasında presuppozisiyanın əhəmiyyəti”** adlanır. Sokrat hesab edirdi ki, mövcud olmayan barədə nə həqiqi, nə də yalançı fikirdə olmaq mümkün deyildir. Müasir terminologiyada isə bu, istənilən söyləmin məzmununda predmetin mövcudluq presuppozisiyanın vacibliyi fikrinə uyğun gəlir. Lakin danışan tərəfindən həqiqət kimi qəbul olunan gizli ifadə olunmuş təsdiq təkcə danışğımızın məntiqi-fəlsəfi aspektlərində əks olunmur, həm də onun sırf dil xarakteristikasında da öz təcəssümünü tapır. Məsələn, ingilis dilində *I see a note on my desk. Has someone been here?* kontekstində ikinci cümlə sırf sual cümləsi kimi çıxış etmir. O, təsdiq ifadə edən presuppozisiyanı ehtiva edir və bu ehtimalın təsdiq edilməsini xahiş edir. *Could you give me some more tea?* cümləsi də sırf sual cümləsi deyildir. *Why have you stopped speaking? Isn't there something else to tell me?* Kontekstində isə *There certainly is something else to tell* düşünülür. *Why do some people always have all the luck?* cümləsində isə presuppozisiyası özünə yer tapır. Bu cümlədə sual modallığı söyləmin yalnız /why/ əvəzliyi hissəsini əhatə edir. Bütövlükdə xüsusi sual ifadə edən söyləmlərin əsas xüsusiyyətləri belədir: onlarda sual bildirən, yəni söyləmə təsdiq presuppozisiyası gətirən modallıqdan kənar qalan hissə olur. Məsələn, Azərbaycan dilində *Sən bu kitabı haradan almısan* cümləsində presuppozisiya (*sən kitab almısan*) -dir.

Əgər *He came late* və *Even he came late* cümlələrini müqayisə etsək onların mənalari arasında hiss olunacaq fərqin olduğu məlum olar. İkinci cümlə də birinci cümlənin verdiyi mənanı ifadə edir, lakin /even/ hissəciyinin artırılması əsas mənadan savayı /he came late/ gizli formada digər, məsələn, /it is unexpected// verilə biləni də vermək mümkündür. Cümlədə bu cür gizli formada verilə bilən, onun mühakiməsindən ortaya çıxan presuppozisiya adlandırılır.

Presuppozisiya dil hadisəsi kimi, cümlənin semantikasından daha konkretir və aşağıdakı iki halda xarakterizə edilir. Birincisi, cümlədən irəli gəlməsilə (əgər bu belə olmasaydı biz presuppozisiya haqqında məlumat əldə edə bilməzdik və ya bu presuppozisiya deyil, nəşə başqa bir şey olardı). İkincisi, onun cümlənin inkarına “qeyri-həssaslığı”. *Even he came late* və *Even he did not come late* cümlələri öz mənalarına görə kəskin fərqlənilir. Birinci cümlədə təsdiq olunan, ikinci cümlədə inkar edilir. Lakin onların presuppozisiyası ümumidir - *contrary to my expectations*.

Dissertasiyanın **üçüncü fəslinin üçüncü yarımfəslisi** “**Mətnə semantik cəhətdən mənənin açılışında implikasiyanın rolu**” adlanır. F.Y.Veysəlli mətnin daxili əlaqələrinin formalaşmasına xidmət edən amillər içərisində leksik, qrammatik, fonetik vasitələr, həmçinin intonasiyanın mühüm rol oynadığını xüsusi qeyd edir. O, bu amillərə şifahi danışq formasında paralinqvistik vasitələri (göz-qaş və bədənin digər üzvlərinin hərəkətləri), yazıda isə durğu işarələrini də əlavə edir.²⁵ Eyni zamanda F.Y. Veysəlli yazır: “*Deməli, hər bir söyləmin koheziyası və koherensiyası onun kontekstlə əlaqəsindən məlum olur.*”²⁶

Məsələn, Azərbaycan dilindəki, *Adil bağı xeyli axtarandan sonra tapdı* cümləsində leksik səviyyədə çoxmənalılıq vardır, *bağ* leksemi həm ağacları, həm istirahət yeri olan mülk, həm də ip mənasında işlənə bilər.

Doğurdan da, bu cümlədə hansı propozisional məzmunun verilməsini yalnız kontekst vasitəsilə dəqiqləşdirmək olar. F.Y.Veysəllinin ifadəsinə görə, “bütün bu suallara kontekst cavab vermək iqtidarındadır.

Söyləmin səciyyələndirən üç əsas komponent xüsusi qeyd edilməlidir: presuppozisiya, assersiya, implikasiya. Söyləmin ifadə olunmuş elementi assersiyadır, yəni dilin leksik və qrammatik vasitələrilə eksplisit formada ifadə olunmuş məna planının bir hissəsidir.

Söyləmin təhlilində praqmatik presuppozisiya anlayışından istifadə olunur. Söyləmin yerli / yersiz, uğurlu / uğursuzluğunu

²⁵ Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. *Studia philologica*. III Bakı, 2009, s.234.

²⁶ Yəni orada, s.235.

müəyyənləşdirən praqmatik presuppozisiya kommunikanlar tərəfində koqnitiv mənimsənilməş ümumi biliklər fondu kimi başa düşülür. Buna görə də bu və ya digər hissəsi tələffüz edilmir, yalnız təxmin edilir, yəni fikir implisit formada ifadə edilir. Məsələn, ingilis dilindəki aşağıdakı dialoqda olduğu kimi.

- *Have you any need for a sword?* ' she asked.
- *I'm going to the front,* ' I said.
- *Oh yes, then you won't need a sword,* ' she said.²⁷

E.Heminquyenin "Əlvida, silah" romanının qəhrəmanı silah mağazasının satıcısı ilə söhbətdə onun silah almaq və ya almamaq istəyinə aidiyyatı olmayan bir ifadə işlədir. Qəhrəman fərz edir ki, adresatın öz "bilik ehtiyatında" müharibə və cəbhə barədə təsəvvürləri vardır və buna görə də o, belə sövdələşmənin lazımsız olduğunu izah etmir (indiki müharibələrdə qılınc cəbhədə lazım deyildir).

Danışq aktında reallaşan istənilən sözləmin məzmunu tək cə eksplisit hissəsi ilə deyil, həm də sözləmin məzmununun açılmasında bərabər dərəcədə iştirak edən implisit hissə ilə formalaşır.

İngilis dilində implisit məzmunlu tabeli mürəkkəb cümlələr sferasında prezumpsiya əsasında implisit propozisiyanın formal göstəriciləri, markerləri keyfiyyətində tabesizlik bağlayıcıları çıxış edirlər. Bu zaman formal göstərici, marker kimi /and/ bağlayıcısı, məntiqi nəticənin markeri kimi isə /but/ bağlayıcısı çıxış edir. Məs, *We got to the Edmont Hotel, and I checked in.*²⁸

İmplisit mənalı tabesiz mürəkkəb cümlədə implisit formada daha böyük mühakimə ifadə olunmuşdur - /everybody comes to a hotel to check in/, eksplisit formada isə daha az mühakimə ifadə olunmuşdur - /we got to the Edmont Hotel/, /and/ bağlayıcısı implicit formada mühakimənin mövcudluğundan şəhadət verir.

Beləliklə, sözləmin məzmunu qatın açılmasında eksplisit cəhətlə yanaşı, onun implisit cəhəti də mühüm rol oynayır. Onun məzmununun qəbulu və dərk edilməsində dinləyən assersiya, presuppozisiya və impliksiya vasitəsilə eksplisit şəkildə ifadə edilmiş informasiyanın sərhədlərini aşır keçir.

²⁷ Veysəlli F.Y.Struktur dilçiliyin əsasları. Studia philologica. III Bakı, 2009, s.146.

²⁸ J.D.Salinger. The Catcher in the Rye, p.101

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqat prosesində əldə olunmuş qənaətlər aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir.

1. Mətni anlama modelinin ən vacib xarakteristikası belə bir təsəvvürə əsaslanır ki, ondan koqnitiv istifadə və bununla bərabər, informasiyanın digər kompleks işlənmələri strateji prosesdir və bunun nəticəsində mətnin interpretasiyası məqsədilə yaddaşda onun mental təsəvvürü qurulur. Müvafiq proseslərdə həm qavranılan informasiyalardan, həm də yaddaşda olan informasiyalardan istifadə edilir.

2. Əlaqəli mətnlər heç də vakumda mövcud olmur. Onlar danışan və qulaq asan şəxslər tərəfindən konkret situasiyalarda, geniş ictimai-mədəni kontekst çərçivəsində hasil edilir və qavranılır. Buna görə də mətni anlama – sadəcə olaraq koqnitiv hadisə deyil, eyni zamanda sosial hadisədir.

3. Anlama prosesləri üst strukturlarla kifayətlənə bilməz - onlar propozisional reprezentasiyalara əsaslanmış konseptual proseslərin cəlb edilməsini tələb edir.

4. Dialoqları, xüsusilə də, sual-cavab dialoqlarını dərk etmək üçün insanların sosial qarşılıqlı təsiri haqqında çoxsaylı məlumata malik olmaq lazımdır. Nəzərdən keçirilən mətnin başa düşülmə səviyyəsi mətnin qabaqcadan dərinlən işlənməsini əks etdirir.

5. Metaforalar mətndə mühüm emosional rola malikdir. Metaforaların yaradıcı gücü bizi əhatə edən xarici aləmi assosiativ – ifadəli şəkildə yeni xüsusiyyətləri aşkar edərək uyğunsuzluqları bir araya gətirə bilir və verballaşmış anlayışlarda yeni məna qatları yaradır.

6. Mətnin təhlilinin koqnitiv baxımdan tədqiqində modellər nəzəriyyəsinə ehtiyac çoxdur. Modellər epizodik yaddaşda olan situasiyanın koqnitiv təqdimatıdır, onlar da mətnlər kimi təsvir olunur. Ancaq bu modellərə münasibətdə biz məlumatı onun doğruluğu və yanlışlığı ilə qiymətləndirərək, referensial eynilik qura bilirik və onun lokal və qlobal səviyyələrdə bağlılığını üzə çıxara bilirik.

7. Presuppozisiya danışmaq aktının həm konkret şəraitini, həm də fon biliklərini və s. əhatə edə bilər. Soyləmin məzmununun başa düşülməsi danışan və dinləyəndə presuppozisiyanın üst-üstə düşüb-

düşməməsindən birbaşa asılıdır. Söyləmin implistliyi mütləq xarakterli deyildir, belə ki bir söyləmdə implist şəkildə ifadə olunmuş, digər söyləmdə eksplist formada ifadə edilə bilər.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır.

1. Koqnitiv modellərin mətni anlamada rolu // -Bakı: Elm və Təhsil, Filologiya məsələləri, - 2014. № 10, - s. 90-94.
2. Mətnin koqnitiv interpretasiyası // -Bakı: Pedaqoji Universitet Xəbərləri, - 2014. № 4, -s.241-243.
3. Mətni anlamada “yaxşı” və “pis” oxucu qabiliyyətləri // Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Respublika Elmi-praktiki Konfransın materialları, - Bakı, 4-5 may, - 2015-ci il, - s.70-73.
4. Məna təşkilinin invariantlığı // Dil və mədəniyyət. Respublika elmi-Praktik Konfransının materialları, - Bakı, 8-9 oktyabr, - 2015-ci il, - s.282-284.
5. Mənanın obyektivlik nəzəriyyəsi // - Bakı: Bakı Slavyan Universiteti. Tağıyev oxuları, Elmi məqalələr məcmuəsi, - 2015. № 2, - s.151-155.
6. Hekayə mətninin qavranılması // - Bakı: Elm və Təhsil, Filologiya məsələləri, - 2016. №9, - s.373-377.
7. Sadə-bəsit mətnlərin anlanılması // - Bakı: Bakı Qızlar Universiteti. Elmi əsərlər, - 2017. - №3, - s.58-62.
8. Three Types of Understanding of the Text // - Tunisia: International Journal of Humanites and Cultural Studies, - 2017. Volume 4 issue 3, p.154-160.
9. Способы раскрытия семантических скрытых моментов в тексте // Материалы V Международной заочной научной конференции «Современные проблемы филологии и методики преподавания иностранных языков», - Астрахань: - 27 апреля, - 2018, - с.139-144.
10. İngilis dili mətnlərində mənanın açılmasında presuppozisiyanın əhəmiyyəti // - Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti. Azərbaycanda xarici dillər. Elmi-metodik və ictimai-publisistik jurnal, - 2018. - №1, - s.119-122.

11. Mətni anlamada sözlərin rolu // - Bakı: Elm və Təhsil, Filologiya məsələləri, - 2019. - №17, - s.71-76.
12. Mətnədə frazaların anlanılmasında yaranan çətinliklər // - Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti. Azərbaycanda xarici dillər, - 2019. - №4, - s.78-82.
13. Bədii diskursda işlənən metaforların müxtəlif modelləri // - Bakı: Bakı Qızlar Universiteti. Elmi əsərlər, - 2020. -s.57-62.
14. Bədii mətn üzrə metaforların xüsusyyətləri // - Bakı: Elm və Təhsil, Filologiya məsələləri, - 2020. - №12, - s.58-66.

Dissertasiyanın müdafiəsi ____ _____ 2022-ci il tarixində saat _____ Azərbaycan Dillər Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat ____ _____ 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 26.01.2022

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 36 566 işarə

Tiraj: 100